

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

Іван Матвіяс

МОВА УКРАЇНСЬКИХ ОБРЯДОВИХ ПІСЕНЬ

Українські обрядові пісні — одне з найдавніших духовних надбань українського народу, яке відображає поезію його життя. Вони становлять поетично довершені естетичні й емоційні твори, які протягом століть були вірними супровідниками українського народу в його житті і праці. Різні обрядові пісні пов'язані з календарним роком. Вони виникли і співалися ще в дохристиянські часи. З прийняттям християнства первісні обрядові пісні співіснували з християнською обрядовістю.

Хоч до української обрядової поезії певною мірою належать колядки і щедрівки, проте тісніше з обрядовістю пов'язані веснянки і гаївки, а також риндзівки, русальні, петрівчані або петрівочні, купальні, жнивні, косарські та гребовицькі (громадільні) пісні. Весняні пісні в Наддніпрянщині, на Волині й Поділлі називаються веснянками, у Галичині — гаївками (гагівками, гагільками, ягільками). Варіантні назви гаївок відзначаються в самих галицьких веснянках: *Моя мила гаївка; Тепер гагівка нам мила./ Бо панцина ся вступила; Тепер нам ягільки грати./ Бо панцини не вертати.* На Поліссі вживаються назви *веснянки* і *гаївки*, проте назва *гаївки* стосується передусім пісень, виконуваних у час Великодніх свят. В. Гнатюк в «Етнографічному збірнику» опублікував зведення веснянок майже з усієї України під назвою «Гаївки».

Українські обрядові пісні записували й видавали видатні культурні діячі: М. Максимович, В. Залеський, Ж. Паулі, А. Метлинський, Д. Яворницький, В. Гнатюк, П. Чубинський, Б. Грінченко та ін. Останнє і найповніше наукове видання українських обрядових пісень здійснене Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України, у якому редактором виступає М. Рильський, упорядником текстів — О. Дей, упорядником мелодій — А. Гуманюк (Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року. — К., 1963). Назване видання служить матеріалом цієї статті.

Наведені в академічному виданні пісні засвідчують певні мовні нашарування в них протягом багатоголіткового їх уживання, варіанти поетично-мовної образності в них зв'язані з місцевістю їх виникнення і виконання. Слід зауважити, що в зазначеному виданні мова пісень до певної міри осучаснювалася, тому в ній не всі регіоналізми збережені.

Обрядові пісні в ряді випадків тісно пов'язані з побутовими. Серед обрядових пісень особливе місце займають веснянки і гаївки, які співають по всій Україні. Веснянки і гаївки в багатьох випадках становлять хороводи з іграми й танцями. За змістом вони виражають заохочення до виконання веснянок і гаївок, оспівують залицання хлопців до дівчат, передають глузування дівчат над хлопцями і навпаки, перекори між хлопцями і дівчатами, кохання між ними, вибір пари, побоювання лихої слави, оспівують розлуку з милим, нещасне кохання, сватання і шлюб, порівняння дівчої і жіночої долі, відгомін господарських та історичних і соціальних подій.

У Галичині у весняний період поширені також споріднені з колядками і щедрівками обрядові пісні — *риндзівки*, які співають хлопці під час Великодніх свят й адресують дівчатам і молодлицям.

Із весняною обрядовістю та народними уявленнями про русалок пов'язані *русальні* пісні, які співають під час «русального тижня», що починається у клечальну неділю і супроводжується прикрашенням осель і людей вітами дерев. Русальний тиждень відбиває дохристиянське відзначення переходу весни в літо. У русальних піснях виражається поетизація весни, молодості й дівчої краси.

До обрядової поезії належать *петрівчані*, або *петрівочні*, пісні, які співають у середині літа (в Петрівку). Окрему групу обрядових пісень становлять *купальні*. У дохристиянський період вони пов'язувалися зі святом Купала, в пізніші часи — з народженням Івана Хрестителя. У самих купальських піснях виражаються різні варіанти назви Купала: *Ходили дівочки коло Мариночки, / Коло мого Вудома — Купала; Ой на Купала — Купалочка; Хто не піде на Купало, / Щоб йому ноги поламало; Де купало ночувало; Купайло, Купайло! Де ти зимувало; Дівки купайло убирають; Купала наша Купала, / Заграло сонечко на Йвана; Вийди до нас на улицю, / Розведи нам купайлицю.*

У купальських піснях виразно відображено елементи дохристиянських релігійних уявлень, зокрема в назвах тодішніх божеств, наприклад:

*Гей, око Лада,
Леле Ладове,
Ніч пропадає,
Бо око Лада
З води виходить,
Ладове свято
Нам приносить.
Гей, Ладо!
А ти, Перуне
Отче над Ладом!
Гей, Перуне,
Дай дочекати
Лада Купала.*

У час виконання купальських пісень співають також *собітські* пісні — про символічне обрядове вогнище — *собітку*:

*А собітка запалала,
Дівкам волю віщувала;
Запалала собітойка,
Схотилася челядойка;
Ой на горі на горбочку
Склали дівки собіточку;
Прийшли хлопці, розвалили,
Собі руки засмалили.*

До обрядових належать *жнивні* пісні, що безпосередньо пов'язані з працею селян. Жнивні пісні за змістом (за етапами жнив) можна поділити на зажнивні, жнивні й обжинкові, або зажинкові. Особливістю жнивних пісень є уживання в них слів-понять *борода, коза* 'залишений невижатим кущик жита або пшениці, що мав викликати урожайність ниви'. Ритуальну жнивну функцію у жнивних піснях виконує також вінок, а на Лівобережжі під впливом релігії також сплетений із колосків хрест. Вінкові присвячено ряд жнивних пісень, наприклад:

*Попід село весело, бо ми вінок несемо,
А наш віночко красний, як місячечко ясний.*

Обрядовими є також безпосередньо пов'язані з працею селян косарські та гребовицькі (громадільні) пісні.

Мелодії обрядових пісень дуже різноманітні. Частина їх відома в обробці композиторів — М. Лисенка («А вже весна, а вже красна»), М. Леонтовича («Дударик», «Женчикок-Бренчикок») та ін. Оригінальними щодо виконання є хороводи, у яких спів поєднується з рухами, жестами, мімікою. Мелодії хороводів часом мають речитативний характер. Серед обрядових пісень хороводи найхарактерніші для веснянок і гаївок.

Поетичні форми і стиль обрядових пісень вироблялися протягом століть. Мова пісень багата порівняннями, символами, паралелізмами, тавтологіями.

Мова обрядових пісень характеризується вживанням часток-зачинів: *вой* (**Вой** *є в полі два дубки*), *ій* (**Ій** *дівчата ластівчата*), *да* (**Да** *ї посіяв я гречку*), *ї а* (**Й а** *вся челядь гуляє*), *ой* (**Ой** *продала Марія курочку чубату*); часток-синтаксичних скріп: *а* (*Під вербою а три дівчини*), *да* (*Уже твоя да дівчина у тузі*), *ї а* (*Мають шапки-баранки, й а чоботи пасові*).

Обрядовим пісням властиве часте вживання різних рефренів-приспівів: *Гей, гей, ой да люлі; Гей-гу, гу-га-га; Гей-гей, ох-ха-ха; Гей-ля-подоля; Ей рано-рано; Да лелей воду; Ладом-ладом; Ладом-ладом; Лелю-полелю; Лелюм-полелюм; Ой гой-гой, Ладом; Ой Див Ладом; Ой ле, ой лелі; Ой люлі, люлі; Ой ти боже, ти Даж-боже; Ох-ох-ох; Тай-лай ладом; Ух-ха-ха; Фіть-фіть, тьох-тьох; Хія лелю*. Часто вживаним в обрядових піснях є приспів: *Ой яворе, явороньку зелений*.

До особливостей мови обрядових пісень, як і фольклору взагалі, належить часте вживання нормативних і позанормативних демінутивних, зменшено-пестливих форм слів: *вітронько, огородонько, батенько, братенько; вітройко, городойко, братейко; дівонька, жононька, пчільонька, сестронька, силянька, службонька, сокиронька, цвотонька; дівойка, горілойка, ковбасойка, рибойка, сестрінойка, сиротойка, фіялойка, царівнойка, кошулейка, неділейка; горубойко, парубойко; винойко, світлойко, убранейко, штейко; женчикок; дітойки, сусідойки; воротонька, ворітечка; соколочки, смужечки* тощо.

Мова фольклору загалом наддіалектна (Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. — К., 1987. — С. 11-12), вона становить компонент літературної мови. Мовою обрядові пісні співвідносяться з особливостями колишніх східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови. Проте мова обрядових пісень загалом відображає й говіркові елементи, вона віддзеркалює мову місцевості, у якій відповідні пісні виникали, виконувалися і записувалися. Правда, записувачі обрядових пісень мову їх часто осучаснювали.

У мові записаних на Поліссі обрядових пісень наявні риси північного наріччя: фонетичні (*Хведор, ножка, поїду, пошла; нашого; осьмий, улица, юлиця; іграти, ізрости*); словотвірні (*дождь* ‘дощ’, *заюшка* ‘зайчик’, *первий* ‘перший’, *котрий* ‘котрий’, *совивати* ‘звивати’, *соривати* ‘зривати’, *чиняти* ‘відчиняти’, *скорій, скорей* ‘скоріше’, *тепера* ‘тепер’, *тудю* ‘туди’, *тута* ‘тут’); словозмінні (*косарей* ‘косарів’, *густой кашей* ‘густою кашею’, *мні* ‘мені’, *до ї* ‘до неї’, *їм* ‘ним’, *свойму* ‘своєму’, *свеї* ‘своєї’); синтаксичні (*оддохнути по трудам, пішов по водам, ходив по хлівам; к великодню, к мені*); лексичні (*батьохна* ‘батько’, *вірnochка* ‘вірна помічниця’, *ворочатися* ‘повертатися’, *жидати* ‘чекати’, *да* ‘і’, ‘та’, *дак* ‘та’, *їно* ‘тільки’, *кіля* ‘біля’, *мачула* ‘рогожа’, *наблюдати* ‘спостерігати’, *невіхна* ‘невістка’, *осталець* ‘останній сніп на ниві’, *рубашка* ‘сорочка’, *скамієчка* ‘лавка’, *утка, утиця* ‘качка’, *хвастати* ‘хвалити’, *хранити* ‘оберігати’, *шапчурина* ‘шапка’).

Мова обрядових пісень, записаних у Східній Україні, засвідчує риси південно-східного наріччя: фонетичні (*вечор, дорожка, тирог, порог, Федоровна, поїде; перепелочка, Васи-*

левич; орішки, улица, юлиця; іграти); словотвірні (горобей 'горобець', первий 'перший', пійду 'піду', захворати 'захворіти', сотішити 'поспішити', чиняти 'відчиняти', повічно 'навічно', тудою 'туди'); словозмінні (бояре, люде, тії 'тієї'; загородю, одпустю, розпустю, упросою, ходю; відчине, говоре, ходе, чине); синтаксичні (к череді, трьома барви прикрашаєш); лексичні (банда 'оркестр', важжатися 'бавитися', 'гратися', вон, вось 'ось', вповати 'надіятися', втеряти 'втратити', год 'рік', дзін-дзіровий 'чепурний', 'елегантний', дрема, дрима 'сонько', іно 'тільки', лучче 'краще', оддыхати 'відпочивати', опять 'знову', парень 'хлопець', портити 'псувати', рубашка 'сорочка', со 'із', тума 'неговірка людина').

Найбільше діалектизмів у мові обрядових пісень із Західної України, що відображають говори південно-західного наріччя. До відзначених у мові цих пісень діалектних рис належать: у галузі фонетики (вогень, вчєра, їден, єдна, до него, мід, закоханє, лежєти, мішєти, сміятисі, керниця, лижка, восика, вочі, ворати); словотвору (віт 'війт', воробель 'горобець', жомняр 'жовнір', крілевич 'королевич', перепеловка 'перепілка', мац, маміцейка 'мати', милейкий, милейка 'миленький', 'миленька', єднакий 'однаковий', штири 'чотири', покравати 'краяти', єще 'ще', можє 'можна', тогди 'тоді', тудя 'туди', ту 'тут'); словозміни (роботоньков, мнов, тобов, нев, сєв; м'я, мі 'мене', ми 'мені', тя 'тебе', ти 'тобі', му 'йому', го 'його', і 'її', си 'собі', него 'нього', на ню 'на неї', ньов 'нею', твої 'твоєї', тот 'той', тото 'це'); шукам, виховаши, шукаши, їдат, пиват, їми 'бери', жеби-м продав, казала би-м, сама-м молода, повісила-м, утопила-сь, діти-с мав, щоби-с не встав, носилисьмо, жеби-сьмо не забули, були-сте, виділи-сте, си положимо, сі спровадимо; мемо сі сміяти, муть співати); синтаксису (во мні 'про мене', ко ми 'до мене', говорили за дівки, сизенький голубочку сидить на дубочку); лексики (барз 'дуже', бербєниця 'дерев'яний посуд на молоко', би 'щоб', борзо 'швидко', ватра 'вогень', виградзая 'нагорода', ві 'у' (ві Львові), віряночка 'свашка', гди 'коли', газда 'господар', газдиня 'господиня', дутка 'монета', же 'що', заталапатися 'забруднитися', йно 'тільки', когут 'півень', корняти 'будити', 'підганяти', коби 'щоб', кобівка 'кошик з лепехи', кресанина 'капелюх', лем

‘лиш’, ‘тільки’, *ленча* ‘сочевиця’, *най* ‘нехай’, *на́рік* ‘наступного року’, *нех* ‘нехай’, *нич* ‘нічого’, *нім* ‘поки’, *ніт* ‘нема’, *но* ‘але’, *паліти* ‘червоніти’, *п’єц* ‘піч’, *полятичка* ‘подарунок’, *пругінець* ‘грань’, ‘кайма’, *сила* ‘скільки’, *спенцери́на*, *федери́на* ‘пелерина’, *таний* ‘дешевий’, *ци* ‘чи’, *чіжми* ‘взуття’, *юж* ‘уже’, *юлка* ‘вулиця’, *яти* ‘взяти’). В окремих веснянках, записаних на Лемківщині (напр.: «Качки гнати»), наявні діалектизми, зумовлені впливом словацької та південнослов’янських мов.

Отже, у мові українських обрядових пісень відображені давні її структурно-поетичні елементи і сучасне стилістичне, словотвірне та говіркове багатство, що в поєднанні зумовлюють і забезпечують її неповторну красу.

Лідія Гнатюк

КАВА: ІСТОРІЯ СЛОВА В ІСТОРІЇ НАРОДІВ

Історія лексичного складу нашої мови тісно пов’язана з історією не лише українського, а й сусідніх народів. Особливе зацікавлення викликають запозичені слова і шляхи їхнього входження в українську мову, що пов’язано з певними реаліями та історичними подіями, а часом — і з історичними постатями.

Скажімо, чи можна уявити життя сучасного українця без кави? Напевно, ні, хоча ще кілька століть тому про неї в Україні не знали. За межами своєї батьківщини — Аравії — кава стала відома лише з XV ст. З 1534 р. її почали ввозити до Константинополя, у 1624 р. венеціанські купці привезли її до Європи, а з 1645 р. напій почали широко вживати в південній Італії. 1671 р. було відкрито першу кав’ярню в Марселі, через рік — у Парижі, 1652 р. кава потрапила до Англії, 1670 р. — до Німеччини, 1683 р. — до Відня.

Історія входження лексеми *кава* і її лексичних дублетів, а також позначуваної ними реалії відбиває живу історію, до якої причетні рятівники Європи від турецького поневолення — українські козаки, а серед них і легендарний Франц Юрій